

**ABDÜLLATİF el-BAĞDÂDÎ'NİN KİTÂB el-İFÂDE ve'l-İ'TİBÂR
İSİMLİ ESERİNDE GEMİLER, NİL NEHRİ VE NİLOMETRE
HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLERE DAİR**

*ABOUT SOME INFORMATION GIVEN FOR THE SHIPS, THE
NILE RIVER AND THE NILOMETER IN 'ABD al-LATİF al-
BAGHDÂDI'S WORK WHICH IS TITLED KİTÂB al-İFÂDAH
wa'l-I'TİBÂR*

Murat ÖZTÜRK*

Öz

Tıp alanı başta olmak üzere Ortaçağ'ın en büyük filozof ve bilim adamları arasında zikredilen Abdüllatif el-Bağdâdî, 69 yıllık hayatı hummalı bir şekilde ilmî faaliyet ve seyahatler ile geçen bir müelliftir. Doğa tarihi, felsefe, mantık, tarih, matematik, dilbilim, ilâhiyat, fıkıh ve daha birçok alan üzerine te'lif ettiği sayısız kitaplarıyla tanınan âlimin Batı'da ve İslâm dünyasında bilinen en meşhur eseri Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr'dır. Eyyübî hânedanı zamanında Mısır'da 596-598 (1199-1202) yılları arasında ikamet eden Abdüllatif el-Bağdâdî'nin kaleme aldığı hacim bakımından küçük, fakat muhteva açısından çok zengin olan bu eseri o dönemdeki Mısır'ın coğrafi, topoğrafik, sosyal ve iktisadî durumu hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir. Çalışmada zamanın en büyük entelektüellerinden biri olan müellifin bilimsel esaslara ve müşahedelerine dayalı olarak ağırlıklı bir lisanla kaleme aldığı mezkûr eserinde gemiler, Nil Nehri ve Ravza Adası'nda tesis edilmiş olan

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye
ozturkmk@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5633-9578>

Mikyâsü'n-Nîl [Nilometre] hususunda zikrettiği muhtelif ve enteresan bilgiler ele alınıp değerlendirilecektir.

•
Anahtar Kelimeler

Abdüllatif el-Bağdâdî, Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr, gemiler, Nil Nehri, Mikyâsü'n-Nîl [Nilometre]

•
Abstract

'Abd al-Latif al-Bağdâdî was an author mentioned among the greatest philosophers and scientists of the Middle Ages particularly in the field of medicine who lived to the age of 69, a lifetime full of scientific activities and travels. Known for his numerous books on natural history, philosophy, logic, history, mathematics, linguistics, theology, fiqh, and many other subjects, the scholar is most famous for his work Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr in the West and in the Islamic world. This small-in-volume but highly comprehensive-in-content work written by 'Abd al-Latif al-Bağdâdî, who lived in Egypt between 596-598 (1199-1202) during the Ayyûbid dynasty, gives valuable information about the geographical, topographical, social, and economic situation of Egypt at the time. The present study dwells on and evaluates various interesting information about ships, the Nile River and the Miqyâs al-Nîl [the Nilometer] established on Rawḍa Island given by the author, one of the most prominent intellectuals of his time, in his said work he wrote using a grandiloquent language and based on scientific principles and his own observations.

•
Keywords

'Abd al-Latif al-Bağdâdî, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr, ships, the Nile River, Miqyâs al-Nîl [the Nilometer]

Bağdat'ta 557 (1162) yılında doğan Abdüllatîf el-Bağdâdî aslen Musullu olan kültürlü bir aileye mensuptur. *Kur'ân-ı Kerîm*'i ezberledikten sonra başta hadis ve fıkıh olmak üzere, dil ve edebiyat alanlarında temel sayılan metinleri okuyarak icâzet aldı. Daha sonra bilgi ve görgüsünü artırmak gayesiyle yaşadığı devrin belli başlı ilim ve kültür merkezlerini dolaştı; gittiği her yerde ilimle meşgûl oldu; âlimlerin olduğu sohbetlere ve münazaralara katıldı. Mağrib'den Bağdat'a gelen İbn Tatlı (İbn Nâilî) adlı bir bilginden aklî ve felsefî ilimleri tahsil ettikten sonra bir süre İbn Sînâ, Behmenyâr ve Gazzâlî'nin eserlerini okudu. Lâkin Bağdat'ta artık ilmî anlamda istifade edebileceği bir kimsenin bulunmadığına kanaat getirince 584 (1189) yılında Musul'a geçti ve orada devrin ünlü âlimi Kemâleddin b. Yûnus'la tanışarak kendisinden istifade etti. Musul'da bulunduğu sırada İbn Muhâcir Medresesi'nde ve Dârülhadiste müderrislik yapan Abdüllatîf el-Bağdâdî, fırsat buldukça Sühreverdî'nin¹ eserlerini inceledi; sonra da bu İşrâkî² filozofunu çok ağır ve sert bir dille tenkit etti. 585 (1190) yılında 28 yaşındayken, kendisini Bilâdü's-Şâm, Rum beldeleri, Anadolu ve Mısır'a götüren seyahatlerine başlayan el-Bağdâdî, öncelikle Şam'a giderek Tâceddin el-Kindî ile münazaralarda bulundu; orada da ilmî bilgisini kısa zamanda çevresine kabul ettirdi. Bir yıl sonra Kudüs ve Mısır'ı ziyaret etti; 596-598 (1199-1202) yılları arasında Mısır'da iken Ebü'l-Kâsım eş-Şârî, Yâsîn es-Simyâî ve meşhur Yahudi filozofu İbn Meymûn gibi devrin ünlü ilim adamlarını tanıma fırsatını buldu. Mısır ziyareti devam ettiği esnada buraya hâkim olan Eyyûbî hânedanının üyelerinden büyük ilgi görüp idarecilerin iltifatlarına mazhar oldu. 603'te (1206) Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da, 604 (1207) yılında da Şam'ın Azîziyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Bu arada anatomiyile de alâkadar olan yazar, o zamana kadar tıp sahasının önde gelen otoritelerinden olan Câlînûs'un³ [Galen] (ö. 200 [?]) bazı yanlış teorilerini, örneğin insan alt çenesinin yekpare olduğunu kanıtlayarak düzelten ilk kişi olmuştur. el-Bağdâdî, nazar-ı dikkatini celbeden her şeyi büyük bir itinayla gözlemlemiş, titizlikle tetkik

¹ İşrâkî felsefe akımını kuran filozof ve 587 (1191) yılında linç edilerek ölen Sühreverdî hakkında bkz.: Hossein Ziai, "al-Suhrawardî", *EP*, IX, 1997, s. 782-784; İlhan Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 36-40.

² Mistik ve teosofik bu felsefe hakkında bkz.: Mahmut Kaya, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 435-438; Süleyman Uludağ, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 438-439.

³ İslâm tıbbını etkileyen Grek tabip ve filozofu hakkında bkz.: Richard Walzer, "Djâlinûs", *EP*, II, Oxford 1962, s. 402-403; İlhan Kutluer, "Câlînûs", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 32-34.

etmiş ve aslına en yakın şekilde kaydetmiştir. Nitekim Şam'da verdiği dersler daha çok tıp alanında idi. Birkaç yıl Halep'te müderrislik yaptıktan sonra Erzincan'a seyahat ederek orada 622-625 (1225-1228) yılları arasında hüküm süren Mengüçüklülere Alâeddin Dâvûd b. Behrâm Şah'ın sarayında iki yıl yaşamış ve sonradan yazdığı eserlerinden bazıları bu hükümdara ithaf etmiştir. el-Bağdâdî 625 (1228) senesinde Erzurum, Kemah, Divriği, Malatya ve oradan da tekrar Halep'e gitmiştir. Hayatı hummalı bir ilmî faaliyet içinde geçen Abdüllatif el-Bağdâdî hac vazifesini yerine getirmek üzere çıktığı yolculukta doğum yeri olan Bağdat'a vardı ve kısa bir süre sonra 12 Muharrem 629 (9 Kasım 1231) tarihinde 69 yaşında burada vefat etti.⁴

Başta tıp olmak üzere pek çok tabî ve gizli ilimle ilgilenmesinin yanı sıra hukuk, tarih, felsefe, aralarında Yunanca ve İbranice de bulunduğu lisan, dilbilim, hadis ve ilâhiyat alanlarında da çalışmalarda bulunan el-Bağdâdî'nin yazdığı sayısız eser, o zamanın neredeyse tüm bilgi birikimini kapsamaktadır. Klâsik kaynaklarda kendisine atfedilen eserlerin geniş bir listesi yer almaktadır. Te'lif ettiği çalışmaları dünyanın dört bir yanına dağılmış, birçoğu da XIII. ve XIV. yüzyılda bazı vesilelerle yok olmuş tıp, felsefe ve mantık alanları başta olmak üzere 160'tan fazla eseri vardır. Bunların 53'ü tıp ve farmakoloji, 20 tanesi mantık, 18'i felsefe, 13 tanesi nahiv, 10'u metodoloji ve tarih, sekizi hadis, dördü ahlâk ve siyaset, dördü botanik, dördü zooloji, ikisi tefsir, ikisi fıkıh ve ikisi kelâm konularında kaleme alınmıştır. Geri kalanları ise dil, edebî tenkit, matematik, seyahat hâtıraları, mineraloji gibi çok değişik ve farklı konulardadır. Kaynakların verdiği bu listeden günümüze kadar ulaşanların sayısı ise ancak birkaç eserden ibarettir. Bunların içinde, müellifin Batı'da ve İslâm âleminde bilinen en meşhur eseri *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr fi'l-Umûri'l-Müşâhede ve Havâdisi'l-Mu'âyene bi-Arzi Mısr* [*Mısır Diyarında Görülenlere ve Kaydedilen Hadiselere İlişkin İfade ve İhtar Kitabı*] isimli yapıttır.⁵

Eyyübiler Devleti (567-648/1171-1250) hükümdarları I. el-Melikü'l-Mansûr Nâsirüddin b. el-Melik el-Aziz (595-596/1198-1200) ve I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin (596-615/1200-1218) devirlerinde Mısır'da ikamet eden el-Bağdâdî'nin bu sırada

⁴ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Arapça metin ve İngilizce trc. Kamal Hafuth Zand-John A. Videan-Ivy E. Videan, *The Eastern Key, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr of 'Abd al-Latif al-Baghâdâdî*, London 1965, s. 5-6; Samuel Miklos Stern, "'Abd al-Latif al-Baghâdâdî", *EL*, I, 1998, s. 74; Martijn Theodoor Houtsma, "Abdüllatif", *İA*, I, İstanbul 1978, s. 92; Mahmut Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 254-255.

⁵ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 6-7; Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *DİA*, I, s. 255. Eser hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülhalim Muntasır, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *Türâsü'l-insâniyye*, I, Kahire 1971, s. 116-122; Mahmut Kaya, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 504-505.

kaleme aldığı hacim bakımından küçük, fakat muhteva açısından çok zengin olan bu eser, o dönemdeki Mısır'ın coğrafi, topoğrafik, sosyal ve iktisadî durumu hakkında oldukça değerli bilgiler vermektedir. Eser XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Batı dünyasında da tanınmış, Latince, Almanca, Fransızca ve İngilizceye tercüme edilmiştir.⁶

Bu araştırmada üç ara başlık bulunmaktadır ve Abdülatîf el-Bağdâdî'nin *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr* isimli eserinde gemiler, Nil Nehri ve suyun yüksekliğini ölçmek için Ravza Adası'nın güney ucuna 96 (715) yılında Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) tarafından kurulan ve 247'de (861) Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın (232-247/847-861) emriyle matematikçi Fergânî'ye⁷ ihya ettirilen Mikyâsü'n-Nîl⁸ [Nilometre] hakkında verdiği bilgiler ardışık bir şekilde ele alınıp değerlendirilecektir. Bununla birlikte yazarın mezkûr konularda ifade ettiği ilginç ve hayret verici bilgilerin akıcı bir üslupla ele alınmasına âzamî özen gösterilmiş, eserde zikri geçen bazı kavramlar lüzum görülen yerlerde dipnotlarla açıklanmıştır. Çalışmanın içindeki her başlıkta müellifin te'lif ettikleri üzerinden çıkarımlar yapılmış ve sonuç kısmında genel bir değerlendirmeye gidilmiştir. Makalenin yazımı esnasında ise Arapça orijinal metin ve İngilizce tercümesinin birlikte neşredildiği çalışma⁹ esas alınmıştır.

a) Gemiler

Mısır'da bulunduğu zaman diliminde çok çeşitli şekillerde ve envaitürlü gemiler bulunduğu işaret eden müellif, uşârî¹⁰ adı verilen daha müstesna bir gemiye rastlamadığını zikrederken, geminin Dicle Nehri'ndeki şabbâra¹¹ ile şekil itibarıyla benzerlik arz etmesine rağmen hacim yönünden daha büyük, boy olarak ise daha uzun olduğunu; ilâveten orantı bakımından daha hoş bir görüntüye sahip

⁶ Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 7; Kaya, "Abdülatîf el-Bağdâdî", s. 255.

⁷ Abbâsîler dönemi matematikçi ve astronomlardan Fergânî hakkında bkz.: Mahmut Kaya-Sâmî Şelhûb, "Fergânî", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 377-378.

⁸ Çalışmada Mikyâs kelimesi tercih edilmiştir.

⁹ Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Arapça metin ve İngilizce trc. *The Eastern Key, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr of 'Abd al-Latif al-Bağhdâdî*. Eserin tam künyesi için dört numaralı dipnota bakınız.

¹⁰ Mısır'da Tolunoğulları (254-292/868-905) ve İhşidîler (323-358/935-969) tarafından, Fâtûmî Hilâfeti'nin (358-567/969-1171) Mısır'da hüküm sürdüğü sırada özellikle halifeler ve devlet erkânı tarafından Nil Nehri, Kızıldeniz ve Akdeniz'de kullanılan bu gemi türü hakkında bkz.: Derviş Nüheyli, *es-Süfünü'l-İslâmiyye 'alâ hurûfi'l-mu'cem*, İskenderiye 1974, s. 95-101; Dionisius A. Agius, *Classic Ships of Islam from Mesopotamia to the Indian Ocean*, Leiden-Boston 2008, s. 301-303, 309-310.

¹¹ Şabbâra gemisi ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Nüheyli, a.g.e., s. 72-73; Agius, a.g.e., s. 301-302.

olduğunu kaydeder ve gemiyi şu şekilde tavsif eder: “Bu gemiler kalın ve sağlam kalaslardan yapılmakla birlikte çevresi yaklaşık iki kübit¹² [ya da zirâa] gelen balkon şeklinde çıkıntıları vardır. Köprü üstüne, gündüz kepenk takılan ve nehrin üzerinde her cephenin görülebildiği pencerelere sahip olan bir kubbeyle kapatılmış ahşap bir oda yaparlar. Bu odada hususi bir kamarayla tuvaletler bulunmakla birlikte oda muhtelif renkler, yıldızlar ve en iyi kalitede vernik kullanılarak dekore edilmiştir. Bu tür gemiler sultan ve devlet ileri gelenlerinin kullanımı için yapılır. Makam sahibi [Sultan ya da gemi sahibi] gemiye teşrif ettiklerinde bir minderin üzerinde istirahat eder, etrafına da rüfekası dizilir. Hamâillerini takip kılıçlarını kuşanmış hizmetkâr ve köleleri balkonlarda dururken erzak ve bagajın tamamı da geminin karinasında bulunur. Görüldüğü kadarıyla tayfa köprü altında ve geminin geri kalan bölümündedir ve yolculardan bihaber kürek çekerek korteje hiçbir rahatsızlık vermezler. Böylelikle tayfa ve yolcular birbirlerinden tamamen ayrılmış olup herkes kendi işiyle ilgilenir. Makam sahibi yalnız kalıp maiyetinden ayrılmayı arzu ederse kamaraya çekilir. Hacetini giderdikten sonra da istirahat alanına geçer.”¹³ Yazar Musul doğumlu olduğu için Dicle Nehri’ndeki gemilerle Mısır’daki gemileri kıyaslama yoluna gidecek kadar detaylı bir panorama ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Ortaçağ’da neredeyse yok denecek kadar az olan gemi tanımlaması el-Bağdâdî’nin gözlemleriyle en azından uşârî veyahut ifadesine göre benzeri şabbâra isimli gemilerin ne gibi hususiyetleri olduğunu tavsif eder mahiyettedir. Bu dönemde kullanılan uşârî isimli gemilerin makam sahiplerinin her türlü ihtiyacını sağlayacak konfora sahip olduğuna ve bununla birlikte yapımında özenle seçilen malzemelerin kullanılıp hiçbir masraftan kaçınılmadığına da müellif tarafından değinilmektedir.

Mısır’da gemi yapımında nelerden istifade edildiğinden söz eden el-Bağdâdî, gemi yapımında kullanılan kerestelerin üretiminde denizcilerin *lebḥ*¹⁴ [لبخ - bir akasya cinsi] denilen bir ağaç türünden yararlandıklarını ve keresteden kestikleri iki kalasın bir mengene yardımıyla iyice kaynaştırılarak yekpâre hâline geldiğini belirtirken, kendisinin Ebû Hanîfe el-Dineverî¹⁵ (ö. 282/895) tarafından kaydedilen

¹² Mezopotamya ile Mısır’da kullanılan ve dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. Bu ölçüye göre bir kübit yaklaşık 45-50 santimetredir. Geniş bilgi için bkz.: H. A. Klein, *The Science of Measurement: A Historical Survey*, New York 1988, s. 58-60.

¹³ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 186, 188 / İngilizce trc. s. 187, 189.

¹⁴ Bu ağaç türü hakkında bkz.: Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950, s. 76.

¹⁵ *Kitâbü'n-Nebât* adlı botanik ansiklopedisiyle ünlü çok yönlü bu âlim hakkında bkz.: Muhammed Hâmidullah, “Dineverî, Ebû Hanîfe”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 356-358.

bu tafsilâtın büyük bölümünün doğruluğuna ilişkin bir teminat veremeyeceğini de zikretmektedir.¹⁶

Irak ve Mısır'daki gemilerin çalışma biçimlerini de mukayese eden yazar, Mısır'da kürekçilerin gemi geri geri gidecek şekilde kürek çektiklerini ifade ederken şu bilgileri vermektedir: *"Ellerindeki iplere asılarak geri geri yürüyen adamlar misali uğraş verirler; dolayısıyla, gemilerini hareket ettirme şekilleri önlerindeki bir yükü çekerek geri geri yürüyen adamları andırır. Aksine, Iraklı kürekçiler de önlerindeki yükü iterek ilerleyen insanlar gibi görünür. Iraklıların gemileri kürekçilerin yüzlerinin dönük olduğu istikamette ilerlerken Mısırlıların gemileri ise tam tersi istikamette hareket eder."*¹⁷ el-Bağdâdî, hangi yöntemin daha iyi olduğuna, söz konusu meselenin açıklama ya da çözümüne gelince, bu fizik ve mekaniğin konusu olmakla birlikte kesin bir kanıda bulunmak güçtür şeklinde izah ettiği bir tümceyle fikir sahibi olmadığı bu husus hakkında bilimsel verilere itibar edilmesini tavsiye etmektedir. Bu durum bir önceki paragraftaki bilgi için de geçerlidir. Analitik bir zekâyâ sahip olduğu düşünülen müellif entelektüel bir karakterdir. Bununla birlikte te'lif ettiği onca çalışmasına rağmen emin ya da fikir sahibi olmadığı hususlarda yorum yapmaktan imtina ettiği açık bir şekilde görülmektedir.

Müellif 597 (1200-1201) yılı hadiselerini anlatırken ilginç bir şekilde gemilerin seyrettiği rotalar ve çeşitli illerde işlenen cinayet ve suikastlar hakkında şu bilgileri vermektedir: *"Bu suçların çok sık yaşanmadığı tek bir yol yoktur, ancak her şeyden önce Feyyûm ve İskenderiy'e de bu sayı en fazla olmuştur. Gemilerinde ucuza geçiş teklif eden gemi liderleri, Feyyûm'dan gelen yolda, rotanın yarısını tamamladıklarında taşıdıkları yolcuları katlettiler ve toplam maliyetlerini azalttılar. Vâli bu sefillerden bazılarını aldırarak işkenceye soktu ve işkencede yediği darbeler sonrası bir tanesi hırsızlıklardaki rolünü itiraf etti. Bu hırsızlıkta sadece kendi payı 6.000 dinardı."*¹⁸ el-Bağdâdî'nin gemilerde işlenen cinayetlerden bahsetmesi, denizcilik tarihinde genel mahiyette mevcut olan temel meselelerden birini tasdik eder mahiyettedir. Gemiler yazarın Mısır'da olduğu bu dönemde muhtemelen insanları soyup katletmek ve ardından da cesetleri nehre atmak suretiyle maktullerden tamamen kurtulmak amacına hizmet ediyor görünmektedir.

¹⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 34 / İngilizce trc. s. 35.

¹⁷ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 188 / İngilizce trc. s. 189.

¹⁸ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 240 / İngilizce trc. s. 241.

Doğa olaylarının denizdeki yansımaları ve gemileri nasıl etkilediğine de temas eden el-Bağdâdî, eserinin son kısmı olan 598 (1201-1202) yılı olaylarını anlatırken meydana gelen bir deprem sonrasında Bilâdü’ş-Şâm’da¹⁹ bu zelzeleden Kudüs’ten daha az acı çeken hiçbir kent bilmediğini ve hadisenin sebep olduğu tahribatların Frankların yaşadığı bölgelerde Müslümanların yaşadığı bölgelerden çok daha büyük olduğunu kaydeder. Depremin Ahlat ve komşu ülkeler kadar, uzakta ve hatta Kıbrıs Adası’nda da hissedildiğini zikreden müellif, depremden mütevellit denizin hercümerc olması²⁰ sebebiyle gemilerin kendilerini karada bulduklarını ve çok miktarda balığı kıyıya vurduğunu da belirtmektedir.²¹

b) Nil Nehri’ne Dair Hususlar

Eserinin farklı kısımlarında Nil Nehri hakkındaki hususlara temas eden müellif, yapıtının genel olarak Mısır’ı tavsif ettiği kısmında “Mısır Nil’in hediyesi” ibaresine vesile olan nehir hakkında şu tanımlamalarda bulunmaktadır: “Mısır’ın en alt kısmındaki Nil, sularını Akdeniz’e dökerek ve çeşitli dallara bölünerek akar. Nil’in iki olağanüstü özelliği vardır. İlk olarak, çok uzundur. Tüm dünyada böyle büyük bir nehir bilmiyoruz, çünkü kaynağı, ekvatorun yaklaşık 11 derece ötesinde bulunan Ay Dağlarındadır. Nil’in Mısır’a girdiği ilk nokta olan Asvan, ekvatorun 22 derece enleminde ve Mısır topraklarının en uç noktasında bulunan Dimyat ise 33 derece enleminde.”²² el-Bağdâdî, Nil’in düz bir çizgide ölçülen toplam mesafesinin takriben 2.925 mil²³ olduğunu; bununla birlikte nehirdeki zikzak ve kıvrımlar dikkate alındığında bu mesafenin iki katı olacağını ve Mısır’da Nil dışında başka hiçbir kaynak veyahut nehir bulunmadığını ifade etmektedir.²⁴ Müellifin yazdıklarından mükemmel bir coğrafya bilgisine sahip olduğu ve hesaplamalarda her türlü detayı dikkate aldığı görülmektedir.

Yazar filolog edasıyla Nil kelimesinin etimolojisi üzerinde durmakta ve bu kelime hakkında açıklama yapmaktadır: “Nil [النَّيْل] sözcüğünün belgisiz hâli nâle [نَال], mastar hâli ise neylen [نَيْلًا] olan fiilinden ya da belgisiz hâli yenûlu [يَنْوُل], mastar hâli ise neolan [نَوَّلًا] olan nâle’den [نَال] gelmektedir. Neveltuhu [نَوَّلْتُهُ] ve bunun mastar hâli

¹⁹ Arapça orijinal metinde Şâm olarak yazılmıştır.

²⁰ Tsunami olması muhtemel görünmektedir.

²¹ Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 266, 268 / İngilizce trc. s. 267, 269.

²² Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 18 / İngilizce trc. s. 19.

²³ Karada 1.609, denizde ise 1.852 metre olarak kabul edilen bir uzaklık ölçü birimi olan mil hakkında bkz.: Ambler Thompson, *Guide for the Use of the International System of Units (SI)*, Gaithersburg 2008, s. 52.

²⁴ Abdülatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 20 / İngilizce trc. s. 21.

tenvîlen'in [تنويلاً] ya da *niltehu* [نلته] ve bunun *mastar hâli nevlên'in* [نولاً] birine bir şey vermek anlamındaki *a'taytuhu* [أعطيته] ile aynı anlama gelmektedir.²⁵

Ülkelerinin medeniyetinin tamamen Nil'e bağlı olduğunu belirten eski Mısırlıların yılların başlangıcı için nehrin yükselişinin sonu ve hazanın başını esas aldıklarına²⁶ temas eden el-Bağdâdî, Nil Nehri'nde bulunan muhtelif hayvan türlerinden de bahsetmektedir. Yazara göre; Mısır'ın hayvan karakteristikleri arasında Nil'de, özellikle Said'in güneyinde ve çağlayanların yakınında timsahlar çokça mevcuttur. Yunus ise Nil'de özellikle Tinnîs ve Dimyat'ta bulunur. Çöl ovalarında ve aslında Nil'in sularında pullu kertenkele yaşadığına değinen yazar, Mısır'da farklı türde balıkların olduğunu çünkü bu ülkenin Nil ve Akdeniz balıklarını birleştiren köprü konumunda olduğunu ifade eder. Sonsuz sayıda balığı, şekillerinin çeşitliliğini ve renklerini tanımlamanın imkânsızlığına vurgu yapan el-Bağdâdî, bir ilâ üç kübit uzunluğunda ve tamamen bir yılan benzeyen su yılanı denilen bir balık türünün mevcudiyetini de zikretmektedir.²⁷

Müellif, Nil Nehri'nin taşma ve suyun azalma sebepleri yanında bu hadiselerin seyri üzerine de bilgi vermektedir. Nil Nehri'nin taşması hakkında çok nadir görülebilecek tanımlamalar ve ibareler kullanan el-Bağdâdî, Mısır'ın suyunu taşıyan Nil'in dünyanın diğer bölgelerindeki sular çekilirken ve Güneş *es-Seretân* [Yengeç], *el-Esed* [Aslan] ve *es-Sünbüle* [Başak] burçlarındayken kabardığının öncelikle bilinmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Nil bu süreler zarfında taşar ve suları araziye kaplar, sular bu bölgeden çekildiğinde de halk araziye sürüp eker. Sonra geceleri, biçilmeye hazır olana kadar nebâtatı besleyen bol bol çiğ düşer.²⁸

el-Bağdâdî'nin aktardığı bilgiye göre; *Mısır'ın ihtiyacını karşılamak için gereken taşma seviyesi ise 18 kübittir*. Bu sınır aşıldığında yüksek yerler de sular altında kalır ancak bundan sonra fazlalık hâsıl olur. Nâdiren meydana gelen âzamî taşma sınırı ise 20 kübitin birkaç parmak yukarısidir; bu olduğunda bir kısım yerler uzun süre göllenip sular altında kalır ve halk kâr elde edemeden tarlaları ekip biçme zamanı geçer. Normalde ekilip biçilirken aşırı taşkın dolayısıyla ekilemeyen arazinin yüzölçümü, taşkın olmadığı için işlenemeyen ve olağanüstü durumlarda su aldığı anda değeri artan toprağın yüzölçümüne neredeyse eşittir. Gereken taşma

²⁵ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 204 / İngilizce trc. s. 205.

²⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 26 / İngilizce trc. s. 27.

²⁷ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 90, 92, 96, 104 / İngilizce trc. s. 91, 93, 97, 105.

²⁸ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 200 / İngilizce trc. s. 201. Bu hususta ayrıca bkz.: s. 20 / İngilizce trc. s. 21.

seviyesi 18 kübite ulaştığında âzamî sınıra dayanmış olur ve bu sınırı aşır 20. kübite girmeye başladığında aşırı taşkın meydana gelir. Söz konusu taşkınların her ikisinin de nasıl birer âzamî bitiş sınırı varsa asgarî başlangıç sınırları da vardır. Gereken asgarî taşkın sınırı 16²⁹ kübittir ve buna “*sultan suyu*” denir, zira taşkın bu sınıra ulaştığı anda işlenen topraktan alınan mahsulün bir kısmı toprak vergisi olarak tarh edilir. Toprakların neredeyse yarısı taşkınla sulandığından ahalinin yıl boyu geçimini sağlayacak kadar bol mahsul alınır. Sular 16 kübiti aşır 18 kübite kadar yükseldiğinde taşkınla sulanmaya alışkın toprakların tümü sular altında kalır ve tüm ülkenin geçimini iki yıl ya da daha fazla bir süre karşılayacak kadar mahsul alınır. Ancak bunun aksine, sular 16 kübitin altında kalırsa taşkınla sulanan toprak miktarı yetersiz kalır, mahsul bir yıllık ihtiyacı karşılamaz ve çok büyük yiyecek kıtlığı yaşanır. Havaya bağlı olarak sular takriben 16 kübitin altında kaldığında, topraklar *şerakat* [شَرَقَتْ] oldu denir. Bu kelimenin kökenine şöyle varılır: Güneşten bahisle onun doğup belirdiğini ifade etmek için *şerakat* [شَرَقَتْ] kelimesini; etleri güneşte kurumaları için seren kişiden bahsederken de *şeraktu* [شَرَقَتْ] sözcüğünü kullanırlar. Kurban Bayramı'nın üç gününe verilen *teşrik* [التَّشْرِيقُ] günleri adı da buradan gelmektedir, nitekim bu günler süresince kurban etleri güneşte bekletilir. Bunları güneşe serme faaliyeti *tuşraku* [تُشْرَقُ] sözcüğüyle izah edilir. Ayrıca bir diğer kayda değer benzerlik de boğazına su ya da şarap kaçırıp boğulacak gibi olan birinden bahsederken kullanılan *şerika* [شَرِقَ] sözcüğüdür; zira insan boğulacak gibi olduğunda gırtlak kapanır ve sıvı yutulmak yerine geri gelip dışarı çıkar. Böylece Nil'in araziyi kaplayacak kadar taşmadığı senelerde nehir topraklara ulaşamadığı için hiçbir şeyin üzerini örtemez ve toprak yüzey görünür kalır. Bu duruma da *şerikat* [شَرِقَتْ - boğulacak gibi olmuş] denir. *Teşrik* [التَّشْرِيقُ] kelimesinin doğu rüzgârının adı olan *rîh şarkiyye*'den [الرِّيحُ الشَّرْقِيَّةُ] geliyor olması da muhtemeldir. Çünkü doğu rüzgârı ve Mısır'da *kibliyye* [القِبْلِيَّة] denen güney rüzgârı her zaman için zayıf bir taşkın alâmeti ve sebebi iken batı rüzgârı *garbiyye* [العَرَبِيَّةُ] ve kuzey rüzgârı *bahriyye* [الْبَحْرِيَّة] iyi bir taşkın alâmeti ve sebebidir. Dolayısıyla ülkenin boğulacak gibi olması hadisesinden bahisle kullanılan *şerika* [شَرِقَ] fiili, suları dağıtıp araziye açığa çıkararak cinsten olan doğu rüzgârının yörenin baskın rüzgârı olduğuna işâret eder. Buna binaen, arza da doğu rüzgârıyla aynı isim verilerek *şarkiyye* [الشَّرْقِيَّة] demek mantığı hâsıl olur.³⁰

²⁹ Nil Nehri ve suyun yüksekliği 16 kübite ulaştığı zaman kutlanan “*Nil taşması bayramı*” hakkında bkz.: Johannes Heindrik Kramers, “al-Nil”, *EP*, VIII, 2004, s. 41; Eymen Fuâd Seyyid, “Nil”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 123.

³⁰ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 200, 202, 204 / İngilizce trc. s. 201, 203, 205.

Diğer yandan Nil'in kabarma sınırları hakkında bilgi vermek gerekirse 16 kübitlik sınır, kendisinin altında kalan seviyelerde zayıf kabarmaların meydana geldiği sınırdır ve bu zayıf kabarmalara *tefrîṭ* [تفریط] yani eksiklik denirken, aşırı kabarmalar da *ifrat* [افراط] sözcüğüyle ifade edilir. el-Bağdâdî *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*'da söz verdiği üzere kendi şahit olduklarını anlatmakla iktifa edeceğini belirtirken, 596 (1199-1200) senesinde ziyadesiyle nâdir bir hadise meydana geldiğini ve nehrin 12 kübit 21 parmaktan fazla kabarmadığını zikretmektedir. Aslına bakılacak olursa *devr-i hicretin* başlangıcından itibaren Nil'in bu kadar az kabarması gibi bir hadisenin vukua geldiğine dair hiçbir mâlûmatın bulunmadığını; ancak 356 (966-967) senesinde bu seviyeye ulaşmayı dört parmakla kaçırdığını da izafe ederek şöyle devam eder: “Uzun süre zarfında Nil'in 13 kübiti birkaç parmak geçecek kadar kabarabildiği ancak beş altı sefer görülmüştür; 14 kübiti birkaç parmak geçip o seviyede kaldığı da yaklaşık 20 kere vâkidir. Bilâkis, kabarma seviyesi ekseriyetle 15 kübit ve üzerinde olmuştur.”³¹

Özellikle 596 (1199-1200) senesinin kabarma hadiselerinin hepsini açıklayan müellif sonra da yaşanan olayların sebep ve olağan seyriyle alâkalı topladığı mâlûmatı aktarmaktadır. el-Bağdâdî bu hususta şu bilgileri vermektedir; nehrin [Kıptî takvimine göre]³² Epîp³³ ayında kabarmaya başlaması tabiidir. Misurî³⁴

³¹ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 204, 206 / İngilizce trc. s. 205, 207.

³² Yazar yapıtını te'lif ederken kimi zaman Kıptî kimi zaman da Hicrî takvimi esas almıştır. Kıptî takvimine göre aylar sırasıyla şöyledir: Tût (29 Ağustos-27 Eylül), Pâupî (28 Eylül-27 Ekim), Hâtur (28 Ekim-26 Kasım), Kuîâk (27 Kasım-26 Aralık), Tubî (27 Aralık-25 Ocak), Meşîr (26 Ocak-24 Şubat), Paremhât (25 Şubat-26 Mart), Parmûfî (27 Mart-25 Nisan), Paşuns (26 Nisan-25 Mayıs), Pa'unî (26 Mayıs-24 Haziran), Epîp (25 Haziran-24 Temmuz), Misurî (25 Temmuz-23 Ağustos), Pî Kugî İnâvut (24-28 Ağustos). Bu takvim hakkında geniş bilgi için bkz.: Gawdat Gabra, *The A to Z of the Coptic Church*, Maryland 2009, s. 70-71; Lois M. Farag, *The Coptic Christian Heritage: History, Faith and Culture*, New York 2015, s. 143; Necati Akgür, “Bilim Tarihi Tarih Boyunca Türklerin Kullanmış Oldukları Takvimler-3 Eski Mısır Takvimi ile Bundan Alınan Kıptî Takvimi Eski Fars ya da Yezdücerd Takvimi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 74, İstanbul 1991, s. 157-194; Özen Tok, “Osmanlılarda Kıptî Takviminin İdarî ve Malî Alanda Kullanımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 366-370. Kıptî ayların hangi milâdî güne ve aya tekabül ettiği bu dipnotta bir arada verilmesine rağmen, okuyuculara kolaylık sağlaması açısından ve bu takvime aşına olunmadığı hesaba katılarak Kıptî aylar metinde zikredildiğinde milâdî karşılıkları her defasında mükerreren yazılmıştır.

³³ Epîp ayı milâdî 25 Haziran 1200'de başlar.

³⁴ Misurî ayı milâdî 25 Temmuz 1200'de başlar.

ayında en kuvvetli kabarma görülür ve Tût³⁵ ya da Pâupî³⁶ ayında kabarma sınıra ulaşır ve bu raddeden sonra sular çekilmeye başlar. O sene Epîp ayı geldiğinde Nil kabarma alâmetleri göstermeye başlamıştı. Ondan iki ay önce de nehrin sularında beyaz pancar yaprağı yeşili bir gölgelenme görülmüştü. Bu gölgelenme gitgide daha da yoğunlaşmış ve nehrin suları su yosunu kokusuna benzer bir kokuşmuşlukla taaffün etmişti. Suyun bu kokusu birkaç gün bekletildiğinde tefessüh eden beyaz pancar suyununkine benziyordu. Yazar tam da bu sırada *kendi yaptığı bir deneyi anlatıp gözlemlediği hususları aktarmaya devam eder*: “*Ben bu sudan biraz alıp dar boyunlu bir sürahiye koyunca küçük yeşil bir bulut yükseldi. Bunu dikkatle kaldırıp kurumaya bırakınca bu bulutun aslında su yosunu olduğunu açıkça gördüm. Bu küçük duman kalkınca su berraklaştı ve hiçbir yeşil gölgelenme kalmadı ancak kokusu ve tadı aynı kaldı. Bu suyun içerisinde ayrıca nebat zerrecikleri de fark ettim, bu zerrecikler havada oradan oraya uçuşan toz zerrecikleri gibi suyun içinde dağılmış ve asılı kalmışlardı, dibe çöktüklerini hiç görmedim. Perhiz yapmak zorunda olanlar bu suyu içmekten imtina edip kuyu suyu içtiler. Hekimlerin birtakım değişikliklere uğramış suyu ıslah etmek için önerdikleri tedbirlere riayeten ben de Nil’in suyunu kaynatmayı denedim fakat bu da kokusunu ve tadını daha da nahoşlaştırıp ufunetini artırmaktan başka bir işe yaramadı. Bu etkinin, suda asılı kalmış nebat zerreciklerinin pişmek suretiyle suya daha da derinlemesine nüfûz ederek suyun koku ve tadını değiştirmesinden kaynaklandığını fark ettim. Suda beyaz pancar, turp ve diğer nebâtâtı kaynattığımızda da olan tam anlamıyla budur zira ateş bu nebâtâtın küçük parçalarını suyla karıştırıp kaynaştırır. Öte yandan suyun kaynatılarak ıslah edilmesi ve hekimlerin bu tedbiri salık vermeleri ancak sudaki tagayyüratın birkaç toz toprak parçasından meydana geldiği durumlarda geçerlidir, zira bu durumlarda ateş, verdiği hararet vasıtasıyla birbirinden farklı parçaları ayırıp sıvının içerisindeki maddeleri hareketsiz kılarak dibe çökeltir. Nehrin suyu Receb³⁷ ve Şâban³⁸ aylarının bir kısmında, Ramazan³⁹ ayının ise tamamı boyunca yeşil rengini muhafaza ettiyse de bu renk Şevval⁴⁰ ayında kayboldu. Bu hadiseye kurtçuklar ve diğer hayvanlar da dâhil olmuştu.”⁴¹*

“Suyun tabiatındaki bu tahavvülât Said bölgesinde daha belirgindi zira Mısır’ın bu bölgesi nehrin kaynağına ve yolculuğuna başladığı yere daha yakındır.” diyerek bilimsel

³⁵ Tût ayı milâdî 29 Ağustos 1200’de başlar.

³⁶ Pâupî ayı milâdî 28 Eylül 1200’de başlar.

³⁷ Recep ayı milâdî olarak 17 Nisan-16 Mayıs 1200 tarihleri arasındadır.

³⁸ Şâban ayı milâdî olarak 17 Mayıs-14 Haziran 1200 tarihleri arasındadır.

³⁹ Ramazan ayı milâdî olarak 15 Haziran-14 Temmuz 1200 tarihleri arasındadır.

⁴⁰ Şevval ayı milâdî olarak 15 Temmuz-12 Ağustos 1200 tarihleri arasındadır.

⁴¹ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 206, 208, 210 / İngilizce trc. s. 207, 209, 211.

bir açıklama getiren el-Bağdâdî bu hususta ayrıca şunları da kaleme almıştır: “Tût⁴² ayının 11. günü kabarma o yıl için âzamî raddeye ulaşip 12 kübiti 20 parmak aşttıktan sonra sular çekilmeye başladı. Şevval⁴³ ayında Habeşistan hükümdarının bir elçisi, Habeş Patriği'nin vefat ettiğini ve hükümdarın onun yerini alacak başka bir patrik gönderilmesini rica ettiğini bildiren bir mektup getirdi. Hükümdar bu mektubunda Habeşistan'da o sene yağış miktarının vasat olduğunu ve Nil'in o kadar az kabarmasının sebebinin de bu olduğunu yazmıştı.” Yazar Nil'in durumuna ilişkin tüm detayları vermesindeki temel emelinin bu hadiselerle onları takip eden olaylar arasındaki belirli münasebeti keşfetmek olduğunu ifade ederken gerekçe olarak da şu ibareleri izafe etmektedir: “Zira bu keşif, bizi, hâdiselerin Nil'in vaziyetindeki zayıf ve iyi kabarmaları simgeleyen tahavvülât olduğu sonucuna vardırarakla beraber, bu gözlemleri takiben her seneki kabarmanın ne kadar olacağını önceden kestirmenin, münâsîp tedbirleri almanın ve vuku bulması lâzım gelen hâdiseleri ilân etmenin mümkün olacağı sonucuna vardıracağıdır.”⁴⁴

Eserde, Nil Nehri'nin kabarma zamanlarının önceden tespiti hakkında da ilginç bilgiler bulunmaktadır. Yazarın kaydına göre; Sâ'idî Kıptîler, her sene Nil'in ne kadar kabaracağını önceden tespit edebiliyorlarmış veyahut kehanette bulunabiliyorlarmış gibi davranmakta ısrar etmektedirler. Bunu yaparken kullandıkları yöntem, kesin ağırlığı bilinen bir parça kil alıp bunu belirli bir gecede açık havaya maruz bırakmaktır. Ertesi günün sabahında kil parçasını tartıp ağırlığındaki artışa göre Nil'in ne kadar kabaracağını hesap ederler. Bu nevi bir kehânette bulunmak için hurma ağaçlarındaki meyve miktarına ya da arıların yaptığı bal miktarına bakanlar da vardır. Bu hadiseyle ilgili gözlemci kişiliğini bir kere daha ortaya koyan müellif kendi fikrini şöyle izah etmektedir: “Bana gelince, ben, havuzun su seviyesi (Kâ'a - قاء) kabarmanın öncesinde normal seviyenin altındaysa o yılki kabarmanın da olağan seviyenin altında kaldığını fark ettim. Bu tahmin kâhir ekseriyetle kabul görmüştür.”⁴⁵

Nehirde oluşabilecek taşkınlar hakkında bilgi vermeye devam eden el-Bağdâdî'ye göre; Nil'de yeşil gölgelenmenin kabarmanın başında ya da biraz öncesinde tezâhür etmesi hâlinde, nehrin dikkate değer bir hacme ulaşmayacağını

⁴² Tût ayının 11'i milâdî olarak 9 Eylül 1200 tarihine tekabül eder.

⁴³ Şevval ayı milâdî olarak 15 Temmuz-12 Ağustos 1200 tarihleri arasındadır.

⁴⁴ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 210 / İngilizce trc. s. 211.

⁴⁵ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 210, 212 / İngilizce trc. s. 211, 213.

farz etmek için sağlam sebepler hâsıl olmaktadır. Nehrin yeşil rengi uzun süre muhafaza ettiği ve kabarmanın çok zayıf olduğu görülürse taşkınun güçlü olmayacağına itimat etmekte hiçbir mahzur yoktur. Bu rengin Epîp⁴⁶ ayı boyunca devam etmesi çok zayıf bir taşkın olacağına işarettir. Tüm bunların sebebi oldukça âşikârdır diyerek kendi görüşünü şöyle izah eder: “Benim de ilkin gözlemlediğim gibi, kabarma öncesinde havuzun su seviyesi düşük, su yükselmesi de olağan seviyede seyretmiş olabilir ki bu da nehir suyunun daha az yükselmiş olduğu anlamına gelir; zira Nil’in düzenli kabarmalarını sağlayan yağmurun nehri her zamanki seviyesine döndürmeye ve sonrasında bu her zamanki seviyenin de üzerine çıkarıp olağan kabarma yüksekliğine erişirmeye yetecek bollukta yağması gerekmektedir. Bununla birlikte her senenin olağan yağmurları bu çifte etkiyi oluşturmaya yetmemektedir ve su bolluğu da her zaman için olan bir şey değildir. Farz-ı muhâl, havuzdaki su seviyesi bir kübit olsun, o zaman nehrin ‘sultan suyu’ seviyesine ulaşması için 15 kübitlik bir kabarmaya ihtiyaç olur. İlk su seviyesinin bir değil de altı kübit olduğunu farz edersek, o hâlde aynı su seviyesine ulaşmak için 10 kübitlik bir kabarma gerekecektir ve elbette bu sonucu elde etmek ilk sonucu elde etmekten daha kolay olacaktır. Buna ilâveten, nehrin olağan seyrini meydana getiren suların, yağmurun getirdiği kabarmanın düzenli olarak hâsıl olduğu yerdeki kaynaklardan geldiğinin de dikkate alınması gerekmektedir. Kaynakların zayıflayıp sularının azalması o sene havanın daha sıcak ve daha kuru, su buharının da daha az bulunacağına işarettir ya da bu hususlar yağmurun daha az olacağı anlamına gelir.”⁴⁷ En nihâyetinde, Nil’in esas seviyesinin üzerine çıkıp kabarmasını sağlayan havuzdaki âzamî su seviyesi ekseriyetle 13 kübittir. Havuzdaki su seviyesi yalnızca bir ya da iki kübitle başlayıp sonradan 13 kübite varan bir artışla yükselse bile bu, sultan suyuna ulaşmaya yetmeyecektir diyen müellif, artışın 15 kübit olduğunu ve bereketli bir yılın ardından kıtlık yaşanan bir senenin geldiğini de bildirmektedir.⁴⁸

Yazar ilginç bir şekilde suyun yeşilliğine bakılarak yapılan bir kehânetten de bahseder: “Bir önceki yıl, taşkından sonra çekilmekte olan Nil suları artlarında havuz ve gölcükler bırakmıştı ve bunların bir kısmı toprak tarafından emilmiş kalanları da su yosunuyla kaplanmıştı, ardından bu yosunlar çürüyüp taaffün etmişlerdi. Vasat yağmurların getirdiği sular bu durgun ve pis kokulu havuzların üzerinden geçince de bunlarla karışıp Nil’e akmışlardı. Hâl böyle olunca, yeni yağmur suları havuzlardaki suları aşış bastırarak kadar kuvvetli olmamış ve havuzlardaki suyu ıslah edememişti. Hatta bunun tam aksine, havuzların suyu yağmur sularına galip gelmiş ve kokuşmuşluklarıyla onları da tefessüh ettirmişlerdi. Ayrıca, yağmur suları ancak az az akmakta ve toplu hâlde

⁴⁶ Epîp ayı milâdî olarak 25 Haziran-24 Temmuz tarihleri arasındadır.

⁴⁷ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 212, 214 / İngilizce trc. s. 213, 215.

⁴⁸ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 214 / İngilizce trc. s. 215.

değil, birbirlerinin ardından gelmekteydi. Yağmurlar ne kadar zayıf ve seyrek olursa, yeşil gölgeli rengin nehrin akışına o kadar nüfuz ettiği görülür. Yağmurların daha bol yağdığı dönemlerdeyse, yağmur suları durgun ve pis kokulu suyun artıklarını da yıkayıp temizler. Kirli sulardaki yosunları alıp hızla nehrin yatağına çökelterek onları kuvvetli akışlarıyla topladıkları toprakla karıştırırlar. Bu karışım da yeşil rengi görünmez kılıp bütün izlerini siler. Bir de Cebel-i Kamer'den doğan nehirlerin uçsuz bucaksız tek bir gölde diğerleriyle birleştiği söylenir ve Nil de bu gölden doğar. Bittabi bu gölün suyu hep durgun ve pis kokuludur, üzeri de özellikle kıyı ve sığ kesimlerde yosunla kaplıdır. Düzenli yağmurlar yağıp da suları sel olup bu göle aktığında, gölün tabanını karıştırıp burada sabit duran parça ve zerrelere hareket ettirir. Kıyılarda bulunan parça ve zerreler orta kısımlara sürüklendikten sonra akıntılarla nehir yatağına taşınırlar. Nil'in sularında Epîp⁴⁹ ayı boyunca yeşil bir rengin görülmesi zayıf bir taşkın işaretidir zira bu ayda taşkından şüphe duyarız. Netice itibarıyla, Nil bu taşkın zamanında yeşil rengini muhafaza ederse bunun taşkının yetersiz olacağına alâmet olduğuna inanılır. Nehrin getirdiği bu nebat zerrecikleri, gölde ya da kıyı kesimlerinde yetişen papirüs, muhtelif nevi hasırotu, su yosunları ve aynı türden diğer bitkiler gibi nebâtatın parçacıklarıdır. Taaffün eden bu nebâtat küçük parçalara ayrılıp nehrin suyuyla birlikte akmaya başlar. Buradan da anlaşıldığı üzere, Dicle, Fırat ve öteki nehirlerin suları Nil'in ve aşağı kesimlerdeki suların hepsinden iyidir zira bu nehirlerin suları doğrudan kaynaklarından gelip esas tabiatlarını muhafaza ederken Nil Nehri, suyu durgun, pis kokulu ve tefessüh etmiş olan bir bataklıktan akar. Göldeki su miktarı azaldığında, nehrin akıntıları nebat parçacıkları getirir zira gölün su seviyesi azaldığından Nil'in suları gölün dibine ulaşır orada birikmiş olan balçık ve pisliği sürükleyip götürür. Göl suyunun hacmi arttığıdaysa, nehrin suyu bu suların en üst ve berrak tabakasından gelir; bunun dikkate alınıp unutulmaması elzemdir."⁵⁰

Netice olarak, müthiş sıcakların nehrin kuruttuğu seneler hâricinde Nil'de bu yeşil rengin görülmediğini zikreden müellif, kuraklık ne kadar artarsa bu hadisenin de o kadar sık yaşanacağı bilgisini vermektedir. Öte yandan, nehrin su hacmi büyük olup kuraklık çekmediği senelerde yeşil renkten hiç eser görülmez. Zira nehrin akış kuvveti, kaynağını aldığı göldeki suyun bolluğuna ve nehir suyunun yine aynı göldeki balçık birikintilerinin ne derece yukarısından aktığına bağlıdır. Bu alâmetlerin külliyen yahut kısmen tek bir yılda toplandığı görülürse, Nil'in kabarmasının çok zayıf kalacağı yönündeki tahminler büyük kat'iyet

⁴⁹ Epîp ayı milâdî olarak 25 Haziran-24 Temmuz tarihleri arasındadır.

⁵⁰ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 214, 216 / İngilizce trc. s. 215, 217.

kesbeder diyen el-Bağdâdî kendi sunduğu teferruatın faydasına da değinir. *Mütevazı* bir şekilde kaydını sürdüren müellif yegâne neticenin bu olmadığını, esasında kendisinden sonra gelenlerin müşâhedelerini kendi şâhit oldukları vak'alarla birleştirip belki de her sene kabarmanın ne kadar zayıf ya da iyi olacağını kestirmeye yarayacak yeni şâyia ve alâmetler keşfedeceklerini de ilâve eder. Nitekim müellif şunu da eklemeyi uygun bulur: “*Bunun yanında, iyi ve zayıf kabarmaların arasında geçen zamanı, bu kabarmaların her birine eşlik eden seyyârelerin vaziyetini ve birbirleriyle keşimlerini ve Mısır ile Sudan'ın zayıçelerini gözlemleyen münecimler, tüm bu lütuflarını inkitâsız gözlemlerle birleştirerek Nil'in kabarma düzeyinin zayıf mı iyi mi olacağını önceden kestirebilmek için tecrübî bir yordam geliştirebilirler. Şimdiye değin hiçbir Mısırlı münecimin bu hususa eğildiğini görmediğim gibi bunlar arasında kararlaştırılmış muteber bir yöntem de görmedim, meocut olanların hepsi tamamen mesnetsiz ve talihe dayalı yöntemlerdi. Bu arada, nücûmî yarguların ekseriyetine de zaten bu şekilde varırlar; arzda vuku bulan olayların ecrâm-ı semâviyenin belirli mevokileriyle ve gök kubbede görülen bir kısım harekâtla bağlantılı olduğunu gören münecimler aynı hadiselerin tekrar ettiğini gözlemleyip aynı mükerrer temas ve rabitaları fark ederler.*” Yazar yaşadığı devrin entelektüel bir karakteri olarak okuduğu bir kitaba da referans vermektedir: “*Batlamyus'un İlm-i Felekiyye Vecizelerinin Şerhi adlı bir eserde son vecizenin şu şekilde başladığını gördüm: 'Havâ-yı nesîmîyi baştanbaşa kat eden şihab, havanın kurumasına delâlettir; bunlar semâda hangi taraftalarsa rüzgâr da o cihetten esecek demektir lâkin semânın her yerine dağılmışlarsa da o vâkit suların tenâkus edeceğini, havanın hareketlenip karışacağını ve orduların muhtelif yönlerde bir o tarafa bir bu tarafa gidip geleceğini haber verirler.*” Şârih bu bahisle alâkalı şunları söyler: “290 (902-903) senesinde Mısır'da semânın dört bir yanına saçılıp âfâkı sarmış şihab gördüklerini hatırlarım. Bu şihab müthiş bir dehşete sebep olmuş ve sayıları biteviye artmıştı. Senenin daha başlarında memlekette su kıtlığı hâsil olmuştu: Nil ancak 13 kübit kabarmıştı. Bu da Mısır'daki Tolunoğullarının (254-292/868-905) yıkılmasına yol açan şiddetli bâdirelere sebebiyet vermişti. 300 (912-913) senesinde de aynı hadiseler havâ-yı nesîmînin dört bir yanında görülmüştü: Nil'in kabarması zayıf kalmıştı ve krallıkta ayaklanmalar ve huzursuzluk baş göstermişti!” Bunlar bittabi pek kuvvetli alâmetlerdi fakat Mısır'a mahsus değillerdi, küllî memâlikte görülmüşlerdi diyerek içinde bulunulan 596 (1199-1200) senesinde, tüm bu hadiselerin defaatla tekrar ettiğine değinmektedir. Senenin başında nücûmun devr-i semâ ettiğini, sonunda ise suların çok düşük seviyelerde seyrettiğini ve yine bu sene Mısır sultanının savaşa tutuştuğu amcası el-Melik el-Âdil tarafından hâl' edildiğini ifade ederken,⁵¹ bu hadiseleri ecrâm-ı semâviyenin birbirleri arasındaki zâviyelerine ve mevkillerine

⁵¹ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 216, 218, 220, 222 / İngilizce trc. s. 217, 219, 221, 223.

bağlayanlar olduğunu da zikreder. Müellif tarih tekerrürden ibarettir misali hareketleri dolayısıyla aynı mevki ve zâviyeler meydana getiren aynı ecram-ı semâviyeyi gördüklerinde de aynı hadiselerin tekrar vuku bulacağı neticesine varanlara gönderme de yapmaktadır. Kıptîlerin salâhiyetine isnat ettikleri bir gözlem olarak, Misurî ayının⁵² 12. günü itibariyle su seviyesi 12. kübitin 12. parmağını bulursa bunun iyi bir kabarmaya, aksi takdirde ise yetersiz bir kabarmaya delâlet olduğu ise gözlem tecrübeyle sâbittir.⁵³

597 (1200-1201) senesinde yaşanan âfetin tesirleri hakkındaki beyanında el-Bağdâdî Nil Nehri ve hatta Akdeniz hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Gördüğüm en dikkat çekici şeylerden biri Nil’e hâkim olan bir sokakta bir gün birkaç insanla birlikteyken bir saat diliminde gözlerimizin önünden yaklaşık 10 tane cesedin hava dolu kırba gibi gözlerimizin önünden geçiydi. Onları tesadüfen, nazar-ı dikkatimizi o yöne celbeden bir şey olmaksızın nehrin genişliğinden daha fazlasına bakış atmadan gördük. Ertesi gün bir tekneye bindikten sonra, kanalda ve tüm kıyılarında, dağınık ceset parçalarını gördük. Tinnîs Limanı’nda bir balıkçıdan tek bir günde kendisine çok yakın geçen, nehrin sularının Tuzlu Deniz’e [Akdeniz] taşıdığı 400 ceset gördüğünü duydum.”⁵⁴

598 (1201-1202) yılı olayları anlatılırken yazar yine Nil’den bahseder ve nehrin yükselişi hususunda hâkim olan umutsuzluğa değinir: “Nil’in su seviyesi bu sene öylesine düşüktü, ki insanlar ve hayvanların birkaç yerden yüzerek nehirden geçebilecekleri noktaya kadar suyun derecesi düşmeye devam etti. Nil’in kaynaklarına ve akış yönünün olduğu yerlere olağanüstü bir şey olduğu zannedildi. Sonra nehir bir şekilde yükselmeye başladı, böylece Epîp’in⁵⁵ sonunda üç kübit yüksekliğe ulaştı. Bu dönemde yükseliş iki gün boyunca durdu. Bu durum aşırı korkuya sebep oldu, çünkü yükselişte gerçek bir süspansiyon genellikle mevcut duruma aykırıydı. Ama çok geçmeden sular tekrar bol bol geldi. 10 gün boyunca nehir, herhangi bir süspansiyon olmadan, bir seferde üç kübit, sekiz kübit yükseldi.”⁵⁶

Yazar, Nil’in taşmasından bahsettiği kısımda ise “benim görüp tecrübe ettiklerim bunlar fakat benden sonra gelenler farklı hususları tecrübe edebilirler” minvalinde bir

⁵² Misurî ayı milâdî olarak 25 Temmuz-23 Ağustos tarihleri arasındadır. Şu durumda Misurî ayının 12. günü 5 Ağustos’a tekabül etmektedir.

⁵³ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 220 / İngilizce trc. s. 221.

⁵⁴ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 244 / İngilizce trc. s. 245.

⁵⁵ Epîp ayı milâdî olarak 25 Haziran-24 Temmuz tarihleri arasındadır.

⁵⁶ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 280, 282 / İngilizce trc. s. 281, 283. Bu yılda Nil’in suyunun azalmasına dair tafsilâtli bir anlatım için bkz.: s. 280-282 / İngilizce trc. s. 281-283.

şerh düşerek bilimselliğin en temel ilkelerinden “tarafsızlık” ve “kanıtlama” ilkelerini kabul ettiğini de göstermektedir. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere el-Bağdâdî sahip olduğu gözlem yeteneği sayesinde Nil Nehri’ni pek çok bakımdan tetkik etmiş; yıl boyunca nehirde meydana gelen değişimleri yine bu hususta Mısır’da vâki eski tecrübe ve geçmiş bilgi birikimiyle kıyas yapmak suretiyle bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

c) Mikyâsü’n-Nîl [مقياس النيل] - [Nilometre]

el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve’l-İ’tibâr* adlı eserinde Nil Nehri’yle alâkalı bilgi vermeye devam eder ve Mikyâs [Nilometre] üzerinde durur. Müellif, 597 (1200-1201) yılı havadislerinden bahsettiği sayfalarda Nil’in su yüksekliğini ölçmek için kullanılan Mikyâs’ın [Nilometre]⁵⁷ bulunduğu Ravza Adası’nda yaşananlara paralel olarak bazı bilgiler kaydetmektedir.

Bu sene Mısır’ın büyük bir kıtlık yaşadığından söz eden müellif ilginç anekdotlar sunmaktadır. Ravza Adası ve Nilometre’yle ilgili yazarın aktardığı hususlara geçmeden önce Mısır’da yaşanan vahşeti gözler önüne seren elim hadiselerle temas etmek yerinde olacaktır. el-Bağdâdî 597 (1200-1201) yılında felâketlerin meydana geldiğini belirtir ve şu bilgileri verir: “Yoksul insanlar önce çürümüş yiyecekleri, hayvan leşlerini ve hayvan dışkılarını yiyerek hayatta kalmaya çalışıyor ve akabinde yamyamlığa başlıyorlar. Bu feci durum önceleri herkesin kanını donduruyor ama sonra insanlar bundan başka bir şey konuşamaz duruma gelip de her sohbetin konusu bu iğrenç durum olunca bir süre sonra buna alışıyorlar. Hatta konuşmakla da kalmayıp bu normalleşme neticesinde kendileri de yamyamlık etmekte bir beis görmüyorlar. Bu durum o kadar yaygınlaşıyor ki, Mısır’ın sahrasından şehir merkezine kadar yamyamlığın görülmediği tek bir bölge kalmıyor.” Bu hâdiselerin görgü tanığı olan el-Bağdâdî hem güvenilir tanıdıklarının kendisine anlattıklarından hem de Mısır vâlisinin makamında olanlardan ayrıntılar vererek insanların küçük çocukları kızartarak ya da haşlayarak yediğini, tuzağa düşürüp öldürdükleri insanların etlerini çorba, yahni ve saire yapıp kalanını salamura ya da kurutarak sakladıklarını, gruplar hâlinde gezerek avlanıp yakaladıkları insanları paylaştıklarını, doktorları hastam var diyerek tuzaklarına çekip öldürüp yemeye çalıştıklarını, sokakta çocuklu kadınlara saldırıp çocukları annelerinden çalmaya çalıştıklarını, evlerinde kızartılmış, haşlanmış, çevirme yapılmış genellikle çocuk olmak üzere insanlar bulunan suçluların yakalanıp yakıldığını ancak bunların cesetlerinin de yoksul insanlarca oracıkta derhâl parçalanıp yenildiğini, boynunda

⁵⁷ Mısır ile Gize arasındaki Ravza Adası’nda bulunan Mikyâs [Nilometre] hakkında geniş bilgi için bkz.: Julius Ruska-Donald R. Hill, “Miqyâs”, *EP*, VII, 2004, s. 39-40; Mahmut Kaya, “Mikyâsü’n-Nîl”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 52-53.

kızarmış çocuk asılı bulunan bir kadının kan donduran hikâyesini ve insanların bunlara hiç aldırış etmeyip tamamen kendi işleriyle uğraşmaya devam ettiklerini anlatmaktadır.⁵⁸

Cezire-i Ravza'ya [ve Nilometre'nin bulunduğu adaya] çekilen insanlar arasında yamyamlık yapan bir güruhun saklandıkları kulübelerin yakınından geçenleri avlayıp yediklerini belirten el-Bağdâdî, vâlinin bu canilerin yakalanıp öldürülmesi için emir verse de yamyamların kaçıp kurtulmayı başardıklarını zikreder. Buna ilâveten gizlendikleri bu kulübelerde muazzam sayıda insan kemiği bulunduğunu, dürüst ve güvenilir bir adamın kendisine 400 kafatası saydıklarını ifade ettiğini de belirtir.⁵⁹

Müellif yaşanan vahim olayları aktarırken “gördüklerinin tamamını anlattırsa insanların mübalağa edip fuzuli konuştuğunu zannedeceklerini” de ekliyor ve aslında hem 'çok daha fazla şey görüp duydum' hem de 'bakınız bu anlattıklarım aynıyle vakidir' fikrini okuyucuya sunmaktadır.

Aynı yılın Parmûtî⁶⁰ ayında suların kayda değer ölçüde çekildiğine değinirken şu bilgileri paylaşmaktadır: “Mikyâs'ın [Nilometre] bulunduğu yer kuru bir bölgeye dönüşmüştü. Sular Gize yakınlarındaki bu yapının ayaklarına vurmuyordu artık; büyük ve uzun bir ada ortaya çıkmıştı ve kadim yapıların kalıntıları görülebiliyordu. Suyun tadı ve kokusu değişti. Bu değişiklikler sonradan giderek arttı ve en nihayetinde sular zaten bahsetmiş olduğum su yosununun yeşil rengine büründü. Günler uzadıkça suyun rengi daha da koyulaştı; manzara bir önceki yıl Epîp ayında görüleni andırıyordu. Bu yeşil renk en sonunda azalarak tamamen kaybolduğu Şâban⁶¹ ayının sonuna dek artıp koyulaşmaya devam etti. Yalnızca oraya buraya seyrek hâlde dağılmış nebati parçacıklar kaldı ve su doğal tat ve kokusuna kavuştu. Ramazan⁶² ayında nehir yükselmeye başladı ve bu ayın 16'sına⁶³ kadar cereyanı kuvvetlendikçe kuvvetlendi. Tam o gün İbn Ebû'r-Reddâd⁶⁴ Mikyâs

⁵⁸ Burada hülâsa olarak zikredilen hadiselerle ilgili 597 (1200-1201) yılı olaylarına bakınız.

⁵⁹ Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 232 / İngilizce trc. s. 233.

⁶⁰ Parmûtî ayı milâdî olarak 27 Mart 1201'de başlar.

⁶¹ 597 yılı Şaban ayı milâdî olarak 7 Mayıs-4 Haziran 1201 tarihleri arasındadır.

⁶² 597 yılı Ramazan ayı milâdî olarak 5 Haziran-4 Temmuz 1201 tarihleri arasındadır.

⁶³ 16 Ramazan 597 = 20 Haziran 1201.

⁶⁴ Mısır'da Hristiyanlığın yükseliş devrinde Nil'in su seviyesini, Missa Ayini bitip de öğle vaktini üç saat geçtikten sonra Hristiyan rahiplerden biri ölçerdi. Bu ölçümü son yapan Reddâd adlı sonradan Muhammedî olan Kıptî rahibe, mükâfâten, Nil'in su seviyesini ölçme işinin yalnızca kendisinin ahfâdınca îfâ edilmesi imtiyazı tanınmıştı. O gün bu görevi yerine getiren İbn Ebû'r-Reddâd da bu

[Nilometre] Havuzu'nun su seviyesini ölçtü ve sonucun iki kübit olduğunu gördü. Akabinde sular yükselmeye devam etse de yükselme hızı hâlâ geçen yılkinden azdı ve su seviyesi Misurî⁶⁵ ayının 17'sine denk gelen Zilkade⁶⁶ ayının sekizine kadar çok hafif artışlar gösterdi. O gün nehrin su seviyesi bir parmak arttı ve üç gün o seviyede seyretti. Artık yerli halkın bir kez daha kıtlık belâsına düşeceklerinden şüphesi kalmamış ve mutlak yıkımı kabullenmişlerdi. Derken, Zilhicce ayının üçüne⁶⁷ (=Tût ayının altısı) kadar su seviyesinde, bir kübitin ekserisi nispetinde, yeni artışlar meydana geldi. O gün 15 kübit 16 parmak yüksekliğe ulaşan Nil'in su seviyesi aynı gün tekrar düşerek birden cılız bir hâl aldı, öyle ki Nil taşkını, rüyalarda görülen tayflar misali görünüp kaybolan bir hayalet gibi, bazı illere sadece şöyle bir uğradı. Taşkından faydalanabilen tek yer düzlüklerdi ve Garbiye ve sair aşağı iller yeterince su görmüş olsa da çiftçi ve ırgatlar köyleri tamamen terk etmişti. Onlar için Kur'an'ın şu âyetini söylemek uygun olurdu: 'Onlardan geriye bomboş evlerinden başka bir şey kalmadı.'⁶⁸ Mal sahipleri dört bir yana dağılmış mal mülklerini oradan buradan toplayarak ellerinde kalan birkaç ameleği de bir araya getirdi. Irgat ve öküzler o kadar azdı ki iyi bir boğa 70 dinara, güçsüz ve zayıf bir boğaysa biraz daha düşük bir fiyata satılıyordu. İllerin büyük bir çoğunluğunda sular toprağı yeteri kadar sulamadan vaktinden evvel geri çekildi zira suyu tutup toprağı salacak kime yoktu. Bunun neticesinde, Mısır'ın bu kısmındaki topraklar taşkını almalarına rağmen ekilip biçilmeden öylece kaldılar."⁶⁹

Kā'a sözcüğünden Mikyâs [Nilometre] Havuzu'nun seviyesi ve havuz içerisindeki suyun yüksekliği anlaşılmalıdır diyen müellif, ifratın en aşağı derecesinin ihtirak [احترق] yani kuraklık olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ Nilometre'ye has kullanılan kelime de yazar tarafından burada ifade edilmektedir.

598 (1201-1202) yılı olayları anlatılırken İbn Ebü'r-Reddâd'ın suyun çok fazla azalması sebebiyle, Pâupî'nin 25. Salı günü (=26 Ramazan)⁷¹ Mikyâs'a [Nilometre] suyun yüksekliğini ölçmeye gittiği ve bir önceki yıl iki kübit olan yerin bu sene aynı ölçüde olmadığı kaydedilmektedir.⁷² Nilometre hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte İbn Ebü'r-Reddâd'ın Nilometre'deki bu görevine Eyyûbiler döneminde aynı Fâtûmîler devrinde olduğu gibi devam ettiği anlaşılmaktadır.

soydan gelmekteydi. Bkz.: Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, İngilizce trc. s. 233 dipnot

⁶⁵ 17 Misurî = 10 Ağustos 1201.

⁶⁶ 8 Zilkade 597 = 10 Ağustos 1201.

⁶⁷ 3 Zilhicce 597 milâdî olarak 4 Eylül 1201 tarihine tekabül etmektedir.

⁶⁸ *Ahkâf Sûresi* 25.

⁶⁹ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 250, 252 / İngilizce trc. s. 251, 253.

⁷⁰ Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 212 / İngilizce trc. s. 213.

⁷¹ 26 Ramazan 598 tarihi milâdî olarak 19 Haziran 1202 tarihine tekabül etmektedir.

⁷² Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 280 / İngilizce trc. s. 281.

Diğer yandan Mikyâs'ın Eyyûbîler zamanında da suyun yüksekliğinin tespiti hususunda önemini koruduğu ve işlevsel olduğu görülmektedir.

Yazar 598 (1201-1202) yılı hadiselerinde son olarak Nil Nehri'nin yukarıda zikredilen durumundan bahseder ve sonrasında kitabını şu kelimelerle tamamlar: *"Bu yüzden şimdi bu kitabı ve tüm çalışmayı bitireceğim. Dünyanın Rabbi Allah'a hamd olsun ve Allah elçimiz Muhammed (SAV) ve onun tüm iyi ve saf ailesine nimetlerinden versin."*

Netice itibariyle Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin muhtasar olarak *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adıyla bilinen yapıtı hakkında bazı hususların altını çizmek ehemmiyet kesbetmektedir. Eser yalnızca gemilerin özellikleri, çalışma esasları, seyrüseferleri veyahut Mısır'ın can damarı olan Nil Nehri ve Mikyâs [Nilometre] hakkında değil, aynı zamanda ülkenin antik dönem anıtları, bitkileri, hayvanları, egzotik yemekleri, muhteşem binaları ve hamamları hakkında da mâlûmat içermektedir. 596-598 (1199-1202) yılları arasında Mısır'da bulunan Abdüllatîf el-Bağdâdî, o yıllarda ülkede meydana gelen büyük kıtlığı, halkın yaşadığı maddî ve mânevî perişanlığı görmüş, bu iktisadî ve sosyal krizi fiilî olarak yaşamış bir âlimdir. Te'lif edilen eser bir bütün hâlinde okunduğu zaman görülecektir ki, el-Bağdâdî Mısır'a derinden bir aşkla bağlıdır ve kitabının da bu sebeple büyük bir cazibesi vardır. Bu coğrafyanın içinde bulunduğu durumun muhteşem bir resminin çizildiği eser, okuyucularına bu âlimin irfanına mazhar olma imkânını da sağlamaktadır. Mısır gibi bir coğrafyaya hayat veren yegâne kaynak olan Nil Nehri'nin yükselme ve kuruma devrelerinde Mısırlıların kullandıkları kelimelerin kökenlerine kadar açıklayarak kullanılan terminoloji hakkında önemli bilgiler veren el-Bağdâdî, ayrıca Nil'in suyunu buharlaştırarak iyi derecede bir içme suyu elde etmek için yaptığı deneylerden de bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Sudan'dan başlayarak Mısır sınırları içerisinden geçen Nil Nehri'nin suyunun yükselmesinin ya da alçalmasının iyi mi kötü mü olduğuna delâlet ettiğinin sırrına vâkıf olmak isteyen Mısırlıların, idarecilerinden astrologlarına kadar bu konu hakkında kafa yorduklarını da temas eder. Tüm bu küçük nüanslar Antik Mısır'dan başlayarak müellifin yaşamış olduğu yıllara kadar Nil Nehri'nin hareketlerinin Mısırlı yöneticilerden astrologlara, âlimlerden bilim adamlarına kadar gözlemler ve deneyler hakkında mâlûmat vermesi açısından nazar-ı dikkati celbetmektedir.

Çalışmada Mısır'daki gemiler, Nil Nehri ve Ravza Adası'nda tesis edilen Mikyâs [Nilometre] hakkındaki bahisler incelenmiş ve yazarın te'lif ettikleri ışığında mezkûr hususlarla ilgili bilgiler makalede değerlendirmeye tâbi

tutulmuştur; Eyyûbîler devrinde el-Bağdâdî tarafından Mısır coğrafyasının tarihinin kaleme alındığı yapıtın diğer kısımlarının da alanın uzmanı diğer tarihçiler tarafından incelenmesini ve bilvesile bu kıymetli eserin diğer yönleriyle de Türk tarih literatürüne kazandırılmasını ümit etmekteyim.

KAYNAKÇA

- Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Kitâb el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Arapça metin ve İngilizce trc. Kamal Hafuth Zand-John A. Videan-Ivy E. Videan, *The Eastern Key, Kitâb al-İfâdah wa'l-İ'tibâr of 'Abd al-Latîf al-Bağhdâdî*, London 1965.
- Agius, Dionisius A., *Classic Ships of Islam from Mesopotamia to the Indian Ocean*, Leiden-Boston 2008.
- Akgür, Necati, "Bilim Tarihi Tarih Boyunca Türklerin Kullanmış Oldukları Takvimler-3 Eski Mısır Takvimi ile Bundan Alınan Kıptî Takvimi Eski Fars ya da Yezdücerd Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 74, İstanbul 1991, s. 157-194.
- Fahmy, Aly M., *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D. (Studies in Naval Organisation)*, London 1950.
- Farag, Lois M., *The Coptic Christian Heritage: History, Faith and Culture*, New York 2015.
- Gabra, Gawdat, *The A to Z of the Coptic Church*, Maryland 2009.
- Hâmidullah, Muhammed, "Dineverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 356-358.
- Houtsma, Martijn Theodoor, "Abdüllatîf", *İA*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 92.
- Kaya, Mahmut, "Abdüllatîf el-Bağdâdî", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 254-255.
- Kaya, Mahmut-Sâmî Şelhûb, "Fergâni", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 377-378.
- Kaya, Mahmut, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 504-505.
- Kaya, Mahmut, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 435-438.
- Kaya, Mahmut, "Mikyâsü'n-Nîl", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 52-53.
- Klein, Herbert Arthur, *The Science of Measurement: A Historical Survey*, New York 1988.
- Kramers, Johannes Heindrik, "al-Nîl", *EP*, VIII, 2004, s. 37-43.
- Kutluer, İlhan, "Câlinûs", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 32-34.
- Kutluer, İlhan, "Sühreverdî, Maktûl", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 36-40.
- Muntasır, A., "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", *Türâsü'l-insâniyye*, I, Kahire 1971, s. 116-122.
- Nüheyî, Derviş, *es-Süfünü'l-İslâmiyye `alâ hurûfi'l-mu`cem*, İskenderiye 1974.
- Ruska, Julius-Donald R. Hill, "Miqyâs", *EP*, VII, 2004, s. 39-40.
- Stern, Samuel Miklos, "'Abd al-Latîf al-Bağhdâdî", *EP*, I, 1998, s. 74.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Nîl", *DİA*, XXXIII, s. 122-123.
- Thompson, Ambler, *Guide for the Use of the International System of Units (SI)*, Gaithersburg 2008.
- Tok, Özen, "Osmanlılarda Kıptî Takviminin İdarî ve Malî Alanda Kullanımı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 365-379.
- Uludağ, Süleyman, "İşrâkiyye", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 438-439.
- Walzer, Richard, "Djâlinûs", *EP*, II, Oxford 1962, s. 402-403.
- Ziai, Hossein, "al-Suhrawardî", *EP*, IX, 1997, s. 782-784.

EK:

Resim 1: Ravza Adası'nın güney ucuna 96 (715) yılında Süleyman b. Abdülmelik tarafından inşa edilen ve 247'de (861) Mütevekkil-Alellah'ın emriyle matematikçi Fergānî'ye ihya ettirilen Mikyâs [Nilometre].

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 2: Mikyâs'ın [Nilometre] içinden bir görüntü.

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 3: Mikyâs'ın [Nilometre] tavanındaki hâlihazırdaki tezyin.

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK